

БОРИС ГРІНЧЕНКО ТА МИКОЛА ЛУКАШ: ПЕРЕГУК ПОКОЛІНЬ

Скопненко О.І.,

Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України,
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
skopnenko@ua.fm

ORCID iD 0000-0002-6814-5041

Цимбалюк-Скопненко Т.В.,

Інститут української мови НАН України,
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
skopnenko@ua.fm

ORCID iD 0000-0001-8029-6654

У статті розглянуто оригінальні та фольклорні тексти в записах Бориса Грінченка як джерела формування фразеологічної та паремійної Картотеки класика української школи художнього перекладу Миколи Лукаша. Констатовано, що М. Лукаш найчастіше у своїй Картотеці фіксував ті звороти, які були виокремлені з фольклорних матеріалів у записах Б. Грінченка та з першого розділу праці письменника «Перед широким світом» (1907). У Картотеці М. Лукаша найліпше збереглися одиниці, дібрані з українських народних казок у записах Б. Грінченка.

Ключові слова: Борис Грінченко, Микола Лукаш, ідіостиль, Картотека Миколи Лукаша, фразеологія, пареміологія, сталі вислови, українська мова.

Скопненко А.И., Цимбалюк-Скопненко Т.В.

Борис Гринченко и Микола Лукаш: перекличка поколений

В статье рассмотрены оригинальные и фольклорные тексты в записях Бориса Гринченко как источник формирования фразеологической и паремийной Картотеки классика украинской школы художественного перевода Микола Лукаша. Констатировано, что М. Лукаш чаще всего в своей Картотеке фиксировал те обороты, которые были отобраны из фольклорных материалов в записях Б. Гринченко и с первого раздела сочинения писателя «Перед широким миром» (1907). В Картотеке М. Лукаша лучше сохранились единицы, отобранные из украинских народных сказок в записях Б. Гринченко.

Ключевые слова: Борис Гринченко, Микола Лукаш, идиостиль, Картотека Микола Лукаша, фразеология, пареміологія, устойчивые выражения, украинский язык.

O. Skopnenko, T. Tsybaliuk-Skopnenko

Borys Grinchenko and Mykola Lukash: interweaving of generations

The article deals with the original and folklore texts in the writings of Borys Grinchenko as a source of the formation of phraseological and paramytic file-cabinet of the classic of the Ukrainian school of artistic translation Mykola Lukash. It has been stated that Mykola Lukash most often fixed in his file-cabinet those turns that were taken from folk materials in the writings of Borys Grinchenko and from the first part of the writer's work "In front of the Wide World" (1907). In the file-cabinet of Mykola Lukash better preserved units, selected from Ukrainian folk tales in the writings of Borys Grinchenko. However, the final conclusions about the influence of Borys Grinchenko's heritage on the idiolect of Mykola Lukash can only be made after a detailed analysis of the whole set of units, the source of which are the works of Borys Grinchenko, as well as after the discovery of these turns in Lukash's texts. Ukrainian linguistics is only at the approaches to developing this problem.

Key words: Borys Grinchenko, Mykola Lukash, idistystyle, file-cabinet of Mykola Lukash, phraseology, paremiology, stable expressions, Ukrainian language.

Вступ. Формування ідіостилу — складний процес, на перебіг якого впливають різні чинники: їхня амплітуда розмістилася на шкалі між середовищем формування письменника як особистості, його світоглядом і редакційною політикою видавництва. Ідіостиль — це відбиття письменницького

мовомислення, зреалізоване в конкретних текстах розуміння онтологічності мови. Звісно, висновки про особливості ідіостилу автора роблять на підставі вивчення його текстів, та в багатьох випадках такі методи не дають змоги знайти відповіді на питання про джерела формування мови письменника,

адже не завжди вдається виявити прецедентні тексти. Інакше кажучи, сам по собі опис ідіостилю письменника не може показати *механізмів* створення якості певного художнього тексту. Це завдання для інших студій, інтертекстуальних, — у найширшому розумінні цих слів. Без визначення джерел ідіостилю не можна зрозуміти принципів добору мовних засобів у певного письменника. На жаль, рідко коли майстри слова залишають по собі матеріали, що дають змогу побачити процес формування їхніх арсеналів, тобто щоденників з описом принципу добору лексичних, фразеологічних і паремійних одиниць, картотек, списків слів і зворотів тощо. Саме така інформація давала б змогу дослідникам впевнено говорити про джерела певного ідіостилю.

М. Лукаш — корифей української школи художнього перекладу другої половини ХХ ст. — створив лексичну, фразеологічну й паремійну картотеку (далі — Картотека), що базована на різних текстах (фольклорних, оригінальних і перекладних). На підставі аналізу цієї Картотеки можна зробити цілком вірогідні висновки про свідоме формування арсеналу виражальних засобів перекладача, адже більшість із зафіксованих у ній одиниць М. Лукаш пізніше використовував у своїх оригінальних і перекладних текстах.

Критичний огляд літератури, концептуальних меж, гіпотез тощо. В українській лінгвістиці утвердилася думка, що мова українського художнього перекладу впливає на арсенал літературної мови не менше, ніж мовотворчість письменників, оприятвана в оригінальних текстах. Про це, зокрема, свідчать численні розвідки, присвячені перекладацькій спадщині М. Лукаша [4; 3; 6]. За словами М. Новикової, «А. Перепада в одному з виступів зауважив: нинішній український переклад має <...> дві традиції: традицію Рильського й традицію Лукаша» [2, 139]. Утім, як підкреслює авторка, «традицію Рильського все ж доречніше (хронологічно й типологічно) називати традицією Зерова <...>. Традиція Лукаша інша: безпосередньо перекладацька — від Куліша, Грабовського, можливо, Самійленка; культурологічна та „онтологічна”» [2, 139]. Інакше кажучи, М. Лукаш став продовжувачем класичної української школи художнього перекладу, закоріненої в літературі ХІХ ст. Певна річ, до цієї школи варто зараховувати й переклади Б. Грінченка.

Проблема впливу спадщини Б. Грінченка на ідіостиль М. Лукаша в українській лінгвістиці не те що не розв'язана, а навіть належно не проартикульована. Безперечно, вивчення ролі різних текстів Б. Грінченка (оригінальних, перекладних, фольклорних записів та ін.) як джерела формування ідіостилю М. Лукаша творчості належить до актуальних завдань сучасної філології.

Методологія дослідження. М. Лукаш укладав Картотеку впродовж усього свого життя. Певна річ, на цьому етапі досліджень доведеться

лишити осторонь питання, наскільки активно він використовував у своїх текстах ті чи інші одиниці. Перед нами поки що постає питання, чи взагалі Грінченкові тексти були для М. Лукаша пріоритетними серед джерел формування творчого арсеналу. Відомо, що перекладач занотовував на картки тільки ті одиниці, які вирізнялися своєю формою, сполучуваністю, семантичним обсягом порівняно із загальноживаними засобами. У цій статті увага буде зосереджена на фраземах, сталих словосполученнях і пареміях, зафіксованих у Лукашеві картотечі як запозичення з текстів Б. Грінченка.

М. Лукаш укладав Картотеку в алфавітному порядку (за опорним словом), спираючись на різні джерела — літературні й живомовні¹. Після смерті перекладача 1988 р. Лукашева сестра Параскева Борисенко знищила частину матеріалів, як-от картки з обценною, лайливою лексикою, фразеологією та пареміологією. При Спільці письменників України створили комісію з творчої спадщини М. Лукаша, керівником якої призначили Д. Павличка. У якому стані Картотека та інші матеріали потрапили до комісії — невідомо (навіть чи збереглися якісь описи матеріалів, що нас цікавлять), рукописи й частина бібліотеки М. Лукаша потрапили до Національного музею літератури, а Картотека опинилася в Інституті філософії ім. Г. Сковороди НАН України. Приблизно 1992 р. український перекладач Є.О. Попович (1930–2007), який був добре знайомий зі співробітницею Інституту української мови НАН України Л.О. Родніною, передав Лукашеву картотеку на зберігання до Лексичної картотеки Інституту української мови НАН України з тим, щоб саме цей відомий лексикограф упорядкувала згадані матеріали. За словами Л.О. Родніної, вона не могла взятися за це, бо тоді ще не завершила виснажливої праці над «Словником синонімів української мови». Є.О. Попович пристав на пропозицію Л.О. Родніної дозволити впорядкування Картотеки тодішній співробітниці Інституту української мови НАН України Н.М. Неровні, бо «вона землячка Лукаша»². 2000 р. Л.О. Родніна померла. Невідомо, чи Н.М. Неровня здійснювала впорядкування Картотеки, бо про це ніде немає вірогідної інформації. До виходу на пенсію згаданої співробітниці інші співробітники Інституту української мови приступу до Лукашевої картотеки не мали.

¹ Досі достеменно невідомо, коли саме М. Лукаш почав її створювати, якщо судити за картками, заповненими чорнильним пером, то це, вірогідно, початок 60-х років минулого століття. На перший погляд, записів пером у кількісному співвідношенні найменше, найбільше матеріалів оформлено кульковою ручкою та за допомогою друкарської машинки.

² Таку версію подій Л.О. Родніна виклала під час розмови зі співавторкою цієї доповіді (Т.В. Цимбалюк-Скопненко) влітку 1998 р.

Отже, Картотека дійшла до нас у неповному вигляді, не так як її задумував автор. Проте навіть у такому стані ці матеріали становлять неабияку цінність для філологів, а ширше — і для всієї української культури.

Результати дослідження та обговорення. За словами Л.В. Череватенка, М. Лукаш хотів «створити новий тлумачний словник української мови ХХ століття, що значно перевищив би й словник Бориса Грінченка, і словник Агатангела Кримського» [5, 714]. І така думка мандрує з публікації до публікації, ґрунтуючись на спогадах людей, які знали М. Лукаша, та самому факті існування його Картотеки. В.Р. Савчин у своїй монографії навіть твердить: «Можемо без перебільшення визнати, що М. Лукаш — чільний лексикограф ХХ ст. Йому вдалося зробити те, що не завжди під силу науковим інституціям. Мрією перекладача було укласти тлумачний словник української мови, повніший за Словник Бориса Грінченка» [3, 51]. При цьому Л.В. Череватенко, що знав М. Лукаша, з цього приводу зазначав: «Я не настільки сміливий у своїх припущеннях, але мушу визнати — це накреслення було для Миколи Олексійовича одним з найважливіших» [5, 714]. Узагалі довкола лексикографічної діяльності М. Лукаша циркулює дуже багато міфів.

Мета цієї статті — описати фраземи, паремії й сталі вислови, дібрані зі спадщини Б. Грінченка та зафіксовані в Картотеці М. Лукаша.

Виклад основного матеріалу. Працювати з Лукашевою картотекою складно, бо не всі джерела під цитатами-ілюстраціями на сучасному етапі дослідження можна встановити, оскільки М. Лукаш зашифрував ті джерела, які були заборонені для використання в радянські часи, а список скорочень не дійшов до нас.

До нашого аналізу ми залучили тільки картки з фраземними, паремійними одиницями та сталими зворотами, що їх повиокремлював як реєстрові одиниці сам М. Лукаш. Безперечно, це свідчить про те, що згадані матеріали були дібрані для укладання окремого словника фразеологічного й паремійного типу. Усього проаналізовано 14 898 карток, які базуються на 235 джерелах, серед яких ідентифікованих 220. З-поміж джерел Лукашевого фраземно-пареміологічного арсеналу найбільша кількість припадає на твори художньої літератури. Поважне місце серед джерел посідає публіцистика, записи живомовної стихії.

У Лукашевій картотеці виявлено 86 карток із реєстровими фразеологізмами (пареміями), ілюстраціями до яких слугують цитати з творів Б. Грінченка (або з фольклорних творів у його записах). Знайдено тільки 2 картки, джерелом ілюстрацій яких був Словник української мови за редакцією Б. Грінченка. Вокабули-лексеми, джерелом яких була Грінченкова спадщина,

не підраховані, але простим оком помітно, що їх набагато більше, ніж одиниць першого типу.

Фразеологічний і паремійний матеріал у Картотеці містить ілюстрації з чотирьох видань Б. Грінченка, а саме:

1. З двох фольклорних збірок, що їх упорядкував Б. Грінченко:

а) «Колоски» (Казки та оповідання, 1898). Ілюстрації дібрано з творів: «Брат за брата», «Два брати», «Два скарби», «Доля», «Зерна», «Ківш лиха», «На всіх не догодиш», «Неправедний суд», «Правда та кривда», «Убогий багатир», «Убогий та багатий»;

б) «Українські народні казки, вибрані для дітей» (1907) (М. Лукаш на картці зазначив: 270 стор., бракує стор.: 81–110; 207–212). Ілюстрації подано з творів: «Батько й недобрі сини», «Безрука сестра», «Бідний вовк», «Два товариші», «Злидні», «Коза-дереза», «Лисичка і вовк», «Лисичка-сестричка», «Лінива», «Людська правда», «Мудра дівчина», «Названий батько», «Пан Коцький», «Царівна-жаба», «Циган-косар», «Язиката Хвеська», «Яйце-райце», «Як треба жити».

2. Зі збірника статей «Перед широким світом» (1907), у якому викладено досвід культурницької праці Б. Грінченка. Видання містить дві частини: «Книга на селі» (стор. 1–256) та «Народний театр» (стор. 259–317). У розділі «Книга на селі» Б. Грінченко подав матеріал, що показує ставлення селян до книжок. У виданні йдеться про те, як селянам читали і як самі селяни читали твори українських письменників: М. Кропивницького, Марка Вовчка, Ганни Барвінок, М. Номиса, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Г. Квітки-Основ'яненка, О. Стороженка, І. Котляревського, Л. Глібова, С. Руданського, П. Куліша, Т. Шевченка та ін. Другий розділ збірника «Народний театр» переважно присвячено українським театральним виставам на селі.

3. З праці «Тяжким шляхом» (1912), у якій викладено спостереження Б. Грінченка стосовно ставлення селян до української літературної мови. Видання також містить тексти, що обстоюють свободу розвитку української мови.

Серед залучених до аналізу матеріалів³ із зазначених творів Б. Грінченка виявлено:

1. Паремії: *нам не до вареників, хочби хоч хліб* [Книга на селі 9]; *за великим поженешся, а мале загубиш* [Два брати (Колоски 26)]; *що голова, то інший розум!* [На всіх не догодиш (Колоски 52)]; *кривдою світ пройдеши, та назад не вернешся* [Правда та кривда (Колоски 19)]; *не збивайте за онучу бучу!* [Тяжким шляхом VI (42)]; *понеділок*

³ Фразеологізми, паремії в ролі реєстрових одиниць, а також ілюстративний матеріал та покликання на джерело подано зі збереженням усіх особливостей написання в Картотеці Миколи Лукаша.

важкий день [На всіх не догодиш (Колоски, 51)]; *роби, небоже, то й бог поможе* [Доля (Колоски 37)]; *як уміємо, так і піємо* [Тяжким шляхом VI (42)]; *великий цвіт, та малий плід* [Тяжким шляхом I (11)]; *одно цоб, а друге цабе тягне* [На всіх не догодиш (Колоски 53)].

2. Порівняння: *сіяти грішми, як половою* [Ківш лиха (Колоски 12)]; *боятися, як ока свого запорошить* [Книга на селі vv⁴].

3. Фразеологізми та паремії з тлумаченнями самого М. Лукаша: *на сход душі* (= перед смертю) [Бідний вовк (УНК⁵ 71)]; *оце знайшов чорта не за свої гроші!* (= на лихо собі я зв'язався з ним) [Два товариші (УНК 74)].

4. Фразеологічні одиниці (далі — ФО) із компонентами-інтенсифікаторами *аж, хоч*: *аж за голову братися* [Безрука сестра (УНК 167)]; *мороз, аж шкварчить!* [Лисичка і вовк (УНК 41)]; *аж слід його сяє* [Ківш лиха (Колоски 12)]; *хоч плач* [Книга на селі 11].

5. Тавтологізм: *криком кричить* [Тяжким шляхом III (16)].

6. Прикладку, що є образною, метафоричною назвою: *земля-мати* [Мудра дівчина (УНК 234)].

Аналізовані одиниці за співвіднесеністю з окремими частинами мови (за їхнім сукупним фразеологічним і граматичним значенням) можна поділити на такі групи:

1. Дієслівні ФО: а) з компонентами доконаного виду: *впасти в душу* [Як треба жити (УНК 45)]; *душа з тілом розлучилася* [Брат за брата (Колоски 94)]; *занудити світом* [Книга на селі 11]; *злість вилити* [Неправедний суд (Колоски 59)];); *на добридень дати* [Лисичка-сестричка (УНК 30)];

⁴ У картці саме таке покликання на джерело.

⁵ Аббревіатурою УНК М. Лукаш позначав «Українські народні казки».

почати з царя Горошка [Народний театр]; *тільки з вітром пусти* [Книга на селі 5 (64)] та ін.; б) з компонентами недоконаного виду: *кидати грядзею* [Книга на селі 11]; *класти вагу* [Тяжким шляхом II (13)]; *ляхом вирубати, москалем вирубати* [Тяжким шляхом VI (42)]; *сміятися з-під вуса* [Язиката Хвеська (УНК 247)] та ін.

2. Прикметникові ФО: з *добрими зубами* [Книга на селі 2]; *лежані гроші* [Убогий та багатий (Колоски 29)]; *у голові свій розум* [На всіх не догодиш (Колоски 19)] та ін.

3. Прислівникові ФО: *іншим робом* [Доля (Колоски 36)]; *на московський копил* [Книга на селі 1]; *через лад* [Книга на селі 5 (71); 5 (78)] та ін.

4. Вигуківі ФО: *така йому й честь!* [Народний театр].

Висновки та перспективи подальших досліджень. На цьому етапі досліджень можна зробити кілька попередніх висновків. По-перше, серед виявленого матеріалу найбільше фразеологізмів, по-друге, М. Лукаш найчастіше у своїй Картотеці фіксував ті звороти, що були виокремлені з фольклорних матеріалів у записях Б. Грінченка (зі збірок «Колоски», «Українські народні казки») та з першого розділу праці «Перед широким світом» («Книга на селі»). Загалом складається враження, що в Картотеці найліпше збереглися одиниці, дібрані з українських народних казок у записях Б. Грінченка.

Остаточні висновки щодо впливу Грінченкової спадщини на ідіолект М. Лукаша можна буде зробити тільки після докладного аналізу всієї сукупності одиниць, джерелом яких позначені твори Б. Грінченка, а також після виявлення цих зворотів у Лукашевих текстах. Українське мовознавство перебуває лише на підступах до розроблення цієї проблеми.

ДЖЕРЕЛА

1. Жолдак Б. У мене вчитель Лукаш! / Б. Жолдак // Наш Лукаш : у 2 кн. / Упоряд. Л. Череватенко. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. — Кн. 2. — С. 86–94.
2. Новикова М. Миф и антими́ф: Микола Лукаш / М. Новикова // Наш Лукаш : у 2 кн. / Упоряд. Л. Череватенко. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. — Кн. 2. — С. 136–143.
3. Савчин В. Микола Лукаш — подвижник українського художнього перекладу / В. Савчин. — Львів : Літопис, 2014. — 374 с.
4. Цимбалюк Т.В. Мова перекладу Миколи Лукаша: Фразеологія роману Мігеля де Сервантеса Сааведри «Дон Кіхот» / Т.В. Цимбалюк. — К. : Довіра, 1996. — 238 с.
5. Череватенко Л. «Сподіваюсь, ніхто не скаже, що я не знаю української мови» / Л. Череватенко // Фразеологія перекладів Миколи Лукаша : словник-довідник / Уклали О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. — К. : Довіра, 2003. — С. 711–734.
6. Шмігер Т. Історія українського перекладознавства ХХ сторіччя / Т. Шмігер. — К. : Смолоскип, 2009. — 342 с.

REFERENCES

1. Zholdak, B. (2011). U mene vchytel Lukash! [I Have a Teacher Lukash!]. *Nash Lukash*, Kyiv, Kyievo-Mohylianska akademiia, 2, 86–94.

2. Novikova, M. (2011). Mif i antimif: Mykola Lukash [Myth and Anti-Myth: Mykola Lukash]. *Nash Lukash*, Kyiv, Kyievo-Mohylianska akademiia, 2, 136–143.
3. Savchyn, V. (2014). Mykola Lukash — podvyzhnyk ukrainskoho khudozhnioho perekladu [Mykola Lukash is a Devotee of the Ukrainian Artistic Translation]. Lviv, Litopys, 374 p.
4. Tsymbaliuk-Skopnenko, T. V. (1996) Mova perekladu Mykoly Lukasha: Frazelohiia romanu Mihelia de Servantesa Saavedry «Don Kikhot» [Translation Language of Mykola Lukash: The phraseology of the novel by Miguel de Cervantes Saavedra “Don Quixote”]. K., Dovira, 238 p.
5. Cherevatenko, L. (2003). «Spodivaius, nikhto ne skazhe, shcho ya ne znaiu ukrainskoi movy» [“I Hope Nobody will Say that I do not Know the Ukrainian Language”]. *Frazeolohiia perekladiv Mykoly Lukasha*, K., Dovira, 714 p.
6. Shmiher, T. (2009) Istoriiia ukrainskoho perekladoznavstva XX storichchia [The History of Ukrainian Translation Studies of the 20th century]. Kyiv, Smoloskyp, 244–297.

Дата надходження статті до редакції: 28.03.2019.

Прийнято до друку: 25.04.2019.